

FƏXRİ HACIYEV (VALEHOĞLU)
 AMEA Tarix İnstitutunun dissertantı
 E-mail: haciyevf@yahoo.com

TİFLİSDƏ AZƏRBAYCANLILARA QARŞI 1905-Cİ İL NOYABR QƏTLİAMLARI

Açar sözlər: Tiflis, azərbaycanlıların qətliaamları, "Daşnaksutyun", Şeytanbazar

Key words: Tiflis, Massacres of Azerbaijanis, "Dashnaksutyun", Sheytanbazar

Ключевые слова: Тифлис, резня азербайджанцев, «Дашнаксутюн», Шейтанбазар

1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncə, Zəngəzur kimi şəhər və bölgələrində tüğyan etmiş qanlı hadisələr, erməni millətçi-terrorçu silahlı dəstələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qırğınlar Tiflisdən də yan ötmür. Belə ki, 1905-ci ilin 22 noyabr axşamı Tiflisin əsasən Azərbaycan türkləri yaşayan və Şeytanbazar adlanan VI məhəlləsindəki "Tatar meydanı"nda iki erməninin azərbaycanlı qəssablara revolvərdən atəş açıb onlardan birini yaralaması bu şəhərdə həmin gün başlayıb 1 dekabrədək davam edən qanlı olaylara səbəb olur. Hadisələrin bu cür gedişinə hazır olan "Daşnaksutyun" partiyasının silahlı dəstələri şəhərin bütün mühüm nöqtələrində, xüsusən də Şeytanbazar (Meydan) ətrafındakı yüksəkliklərdə mövqe tuturlar. Həmin gün Avlabar yüksəkliyindən Şeytanbazar məhəlləsi gülləboran edilir. Nəticədə iki azərbaycanlı öldürülür [1, № 236].

23 noyabr səhəri atışma, azərbaycanlı əhaliyə qarşı silahlı həmlələr yenidən başlanır və günortaya qədər davam edir. Şəhərin küçələri ermənilər tərəfindən qəddarsızcasına qətlə yetirilmiş dinc azərbaycanlı sakinlərin meyitləri ilə dolur. Azərbaycanlılara məxsus dükənlər qarət olunur [2; 3; 4]. Qolovin prospektində Qaqəle Kurtsun və Nikolayev körpüsündə Ter-Sarkisovun silah mağazalarının qarşısına erməni kütləsi yığılır və qapıları qıraraq satışda olan silahsursatın hamısını ələ keçirir. Bundan başqa erməni bazarında ləzgilərə məxsus silah emalatxanası talan edilir və oradan da bütün silahlar götürülür.

Həmin gün şəhərdə baş vermiş hadisələrlə bağlı sosial-demokrat fəhlə partiyasının Tiflis təşkilatı tərəfindən Naxalovka məhəlləsində mitinq təşkil olunur. Mitinq iştirakçıları şəhər küçələri ilə ağ bayraqlarla sülh yürüşünə çıxmaq qərarını verirlər [6, № 293]. Şəhərin küçələrində atışma səngiyəndən dərhal sonra, Naxalovka mitinqinə paralel olaraq, şəhər başçısının müavini (həmin dövrdə şəhər başçısı vəzifəsinin icraçısı) knyaz V. N. Çerkezov, şəhər idarəsi nəzdindəki sülh bürosunun üzvləri N.E.Arqutinski-Dolqorukov, A.S.Babov, Şahbudaqov və digərləri, şəhər polismeysteri, eləcə də düşmənçilik edən hər iki millətin ruhaniləri və tanınmış nümayəndələri atışma baş vermiş küçələri təftiş etmək və əhalini sakitləşdirmək üçün azərbaycanlı və erməni məhəllələrinə – Şeytanbazara və Avlabara gedirlər. Onları nüfuzlu gürcü ziyalıları, ruhanilər, yerli dövrü mətbuat orqanlarının təmsilçiləri, o cümlədən "İveriya" qəzetinin reaktoru-naşiri İ.Çavçavadze, "Tsnobis purtseli" qəzetinin redaktoru Al.Cabadari, "Tiflisskiy listok"un "Q-burq" imzalı müxbiri də müşayiət edir və sonradan bu gəzinti barədə təəssüratlarını öz qəzetlərində əks etdirirlər. Bununla bağlı hər nə qədər rusdilli "Kavkaz" qəzeti öz səhifələrində "neytrallığını" qoruyub saxlamağa və həqiqətləri gizlətməyə çalışsa da, bir o qədər gürcüdülli "İveriya", "Tsnobis purtseli" qəzetləri hadisələrə daha obyektiv yanaşır və vəhşiliklərin kimlər tərəfindən törədildiyini açıqca üzə qoyurdu [1, № 236; 5, № 2958; 6, № 293; 7, № 213].

“Kavkaz” qəzetinin 29 noyabr 1905-ci il sayında verilmiş məlumata görə, 23 noyabrda Mixail xəstəxanasındakı ölünənə 13 meyit gətirilmişdi, onlardan 10-u azərbaycanlı, 2-si erməni idi, birinin isə milliyyəti bəlli deyildi.

24 noyabr səhər erkəndən azərbaycanlıların qətlə və məhəllələrinin güllə yağmuruna tutulması davam edir. Kommersiya məktəbinin yanında bir qrup erməni yolla gedən bir azərbaycanlının üstünə cumub onu vəhşicəsinə qətlə yetirir [9]. Peska küçəsində ermənilər tərəfindən beş azərbaycanlı öldürülür, onlardan ikisinin cəsədini Mixail xəstəxanasına aparırlar, üçünün cəsədini isə Kürə atırlar [3]. “Tsnobis purtseli” qəzeti həmin gün ümumilikdə 9 nəfərin öldüyünü, 26 nəfərin isə yaralandığını yazırdı [5, № 2958].

Baş verən hadisələrlə bağlı sosial-demokratlar tərəfindən Naxalovkada yenidən xalq mitinqi təşkil olunur. Mitinqdə qətnamə qəbul olunur və aşağıdakı tələblər irəli sürülür:

1. Dinc sakinlərin qorunması üçün xalq drujinalarına silah verilsin;

2. Şəhərdə qayda-qanun yaradılması həvalə olunmuş əsgərlərin komandanları siyasi partiyalarla əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərsin.

Elə həmin gün canişinin razılığı ilə Tiflisdə bütün siyasi təşkilatlar silahlandırılır. Əvvəlcə kifayət qədər patronla birlikdə 500 tüfəng (berdanka), bir neçə müddətdən sonra isə daha 700 tüfəng paylanılır. Əldə olunmuş ilkin razılığa baxmayaraq, silahlı drujinalar bir-birindən əlaqəsiz, sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlayırlar. Tərkibi əsasən fəhlələrdən ibarət olan yüzlüklər, batalyonlar və başqa tipli silahlı birliklər bellərindən tüfəng asıb küçələrdə patrulluq etməyə başlayırlar.

“Tsnobis purtseli” qəzeti məlumat verirdi ki, 22-24 noyabrda Mixail xəstəxanasına 19 ölü (15 müsəlman, 3 erməni, 1 gürcü) və 32 yaralı (əksəri azərbaycanlı) gətirilmişdir. Üç gün davam edən döyüşlər nəticəsində şəhərin azərbaycanlı sakinləri içərisində itkin düşənlərin, xəstəxanaya aparılmayan ölü və yaralıların sayı da çox olur.

“İveriya” qəzetində isə tanınmış gürcü ziyalılarının həmin günlərdə baş vermiş hadisələrlə bağlı Tiflisdə fəaliyyət göstərən gürcü siyasi təşkilatlarına aşağıdakı məzmununda açıq məktubu dərc olunur:

“Biz – Tiflisdə yaşayan gürcü vətəndaşlarının bir qrupu sizə - yuxarıda qeyd olunan təşkilatların komitələrinin üzvlərinə müraciət edirik:

1) Sizin üzvləriniz arasından seçilmiş komissiyada 22, 23 və 24 noyabrda Tiflisdə baş vermiş erməni-tatar qırğınının səbəbləri ciddi araşdırılsın;

2) “Daşnaksutyun” təşkilatının fizionomiyası və bu işdə fəaliyyəti təhqiq olunsun və aşkarlansın;

3) Tələb edirik, bu utancverici və barbar qırğında iştirak edənlər müəyyən edilsin və belə şəxslər xalqın müstəqil təşkilatları tərəfindən cəzalandırılsın” [7, № 213].

Bu açıq məktubdan görünür ki, gürcü ziyalıları Tiflisdə baş vermiş qırğının səbəbkarları qismində daşnakları şübhəli bilirdilər.

Tiflis azərbaycanlılarının amansız qırğını ətraf bölgələrdə - Borçalı və Qazax qəzalarında, Tiflis qəzasının Qarayazı nahiyəsində yaşayan qarapapaq türklərini hiddətləndirir. Qarapapaqlar süvari dəstələr toplayıb Tiflisə doğru istiqamət götürürlər və hökumət rəsmilərinin onların şəhərə daxil olmasının qarşısını kəsmək üçün giriş yollarına seçmə qoşun növləri göndərməsinə rəğmən, müxtəlif vasitələrlə qruplar halında Tiflisdəki soydaşlarının imdadına yetişə bilirlər. Belə ki, 25 noyabr axşamı Tiflis ətrafında düşərgə salan Borçalı döyüşçülərinin bir hissəsi artıq 26 noyabr səhəri Şeytanbazarda ön mövqələrdə, müdafiə postlarında dayanmışdılar. Tiflisə daxil olan borçalılar təcili surətdə “Daşnaksutyun”dan sülh zəmanəti tələb edirlər. Zəmanətin şərtlərindən biri şəhərin küçələri boyunca azərbaycanlıların silahlı yürü-

şünə şərait yaradılması idi. Bu, erməni terror dəstələrinə azərbaycanlıların özlərini müdafiə etmə qabiliyyətində olduqlarını göstərmək üçün vacib idi.

Artıq qüvvələr nisbətində ermənilərin üstünlüyü aradan qaldırılmışdı və 27-28 noyabrda baş verən atışmalar bunu açıqca göstərirdi. Regionda baş verən böyük müharibələrdə həmişə ön xəttə yer alan [bax: 8] və qaçaq hərəkətində fəal iştirak edən [10, № 34; bax: 11] cəsur və qorxmaz Borçalı azərbaycanlılarının döyüş təcrübəsi öz sözünü deyirdi. Hətta bəzən vəziyyət o dərəcəyə gəlib çatırdı ki, borçalıların sərrast atəşlərinin və həmlələrinin qarşısının alınmasında aciz durumda qalan ermənilər çar ordusunun əsgərlərinin xidmətlərindən yararlanırdılar.

Şəhərin erməni əhalisi də vəlvələyə düşmüşdü. Borçalıların hücumu keçib erməniləri qıracağı barədə şayiələr şəhəri bürümüşdü. Avlabarda, eləcə də Şeytanbazara qonşuluqda yerləşən və sakinlərinin əksəri ermənilərdən ibarət daha bir məhəllədə – Sololakda evlərin çoxu boşalmışdı. Bu məhəllələrdə yaşayan ermənilər Tiflisin gürcü və rus məhəllələrinə sığınmışdılar. Digər tərəfdən də canişinlik və şəhər idarəsi binalarının qarşısı qorxuya düşmüş və sülhün bərqərar olması üçün hökumətdən təcili qəti tədbirlər görməyi tələb edən ermənilərlə dolmuşdu.

28 noyabrda da gün ərzində az-çox fasilələrlə şiddətli atışmalar davam edir. Tiflis polismeysterinin qubernatora hesabat məktubunda ermənilərin nəzarətində olan Xarpux yüksəkliyindən yaxın ərazidə yerləşən VI məhəllənin evlərinin atəşə tutulduğu buldirilirdi [12, № 249]. Həmin gün təkcə müalicəxananın Xarpux şöbəsinə 70 yaralı azərbaycanlı gətirilir [6, № 295]. Xarpuxda, Seyidabad küçəsində K.Mamamtavrişviliyə məxsus evdən atılan atəşlə VI məhəllənin pristavı Qurqenidze yaralanır. Şəhərisi gün həmin evdə 15 silahlı erməni həbs olunur [4; 12, № 249].

29 noyabr səhər dan üzündən Meydanda ermənilər tərəfindən böyük yanğın törədilir. Yanğın axşam saat 5-dən daha geniş miqyas alır və bu zaman Vorontsov küçəsi ilə “Krasilni” döngəsi arasındakı evlər, mağazalar və dükənlər yanıb külə dönür. Yanğınsöndürənlər taqımı iki dəfə hadisə yerinə getməyə cəhd göstərsə də, Avlabar ermənilərinin nizamsız revolver və tüfəng atəşləri nəticəsində geri dönməyə məcbur olur və yalnız axşam saat 9-da kazaklar və piyada əsgəri birliklərin əhatəsində dövrə vuraraq Mnatsakanov körpüsü tərəfdən Meydana çata bilir.

Polismeysterin Tiflis qubernatoruna ünvanladığı raportunda 29 noyabrda Surp-Sarkis küçəsində Hacı Hüseyin Bağirovun evinə od vuran bir neçə erməninin yerindəcə azərbaycanlılar tərəfindən tutulub öldürüldüyü və yanğın alovunun Mirzəyev və Oskanovların evlərinə, Müqəddəs Yekaterina yunan kilsəsinə keçdiyi barədə məlumat verilirdi [4; 12, № 249].

Sonradan bəlli olur ki, ermənilərin bu təxribatı nəticəsində şəhərin azərbaycanlılar sakin olan hissəsində Vorontsov küçəsində 6 ev (onlardan 3-ü iki mərtəbəli), Meydanda 10 ev, “Krasilni” küçəsində 6 ev (onlardan 2-si iki mərtəbəli), Surp-Sarkis küçəsində Bağirov qardaşlarına məxsus 2 böyük ev, bundan başqa 40 dükən və Vorontsov küçəsində yunan kilsəsinin iç hissəsi yanmışdır [5, № 2960; 6, № 301].

Yanan evlər arasında görkəmli ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun Narınqalanın girəcəyində yerləşən evi də olur [7, № 223]. GMTA-da saxlanan ““Daşnaksutyun” erməni inqilabi partiyasının şərq bürosuna dair” sənədlər toplusundan Ə.Topçubaşovun evinin Petxain küçəsi № 28 (indiki Betlem küçəsi) ünvanında yerləşdiyini aşkar etməyə müvəffəq olmuş [13].

Həmin gün azərbaycanlı və erməni məhəllələri arasında atışmalar baş verməsə də, şəhərin digər məhəllələrində ermənilərin azərbaycanlılara yönəlmiş silahlı təqibləri və vəhşilikləri

davam edirdi. Gündüz saat 12-də vağzal tərəfdən hərəkət edən Korqanov konkasına minən on azərbaycanlı Nekrasov küçəsindəki dayanacaqda silahlı erməni guruhunun silahlı hücumuna məruz qalır. Azərbaycanlılar canlarını güllələrdən qurtarmaq üçün müxtəlif istiqamətlərə doğru qaçmağa başlasalar da hamısı buna nail ola bilmir. Onlardan ikisi öldürülür – biri Nikolayev meydanında, o biri isə “Razyezjaya” küçəsində, və meyitləri Didxev enişində Kür çayına atılır. Sağ çiyindən və əlindən yaralanmış cənubi azərbaycanlı Nağı Sadıx oğlu isə ələ keçib öldürülməsin deyə özünü çaya atır və sağ qalır. Onu VIII məhəllənin ərazisində, Kür üstündəki dəyirmanından bir az aşağıda adları bəlli olmayan malakanlar sudan çıxarıb Mixail xəstəxanasına aparırlar [6, № 296]. Bundan bir saat sonra Peska küçəsində daha bir azərbaycanlı öldürülür.

Həmin gün günorta saat 2-nin yarısında “Gürcü mətbəə cəmiyyəti”nin yaxınlığında Vank küçəsi ilə gedən 2 azərbaycanlıya revolvədən atəş açılır; onlardan biri yerində ölür, o birini isə faytonla Mixail xəstəxanasına aparırlar [12, № 246]. Saat 3-də Vorontsovun heykəli yaxınlığında tramvay vaqonlarında ermənilər tərəfdən iki müsəlman öldürülür və bir gürcü yüngül şəkildə yaralanır. Öldürülənlərin cəsədləri və yaralı gürcü Mixail xəstəxanasına göndərilir [7, № 215; 12, № 247]. Qəzet xəbərlərinə istinadən göstərdiyimiz bu faktları arxiv sənədləri də təsdiq edir [bax: 4].

Günün günorta çağı saat 3-də Nersesov və “Russkaya” küçələrinin kəsişməsində, “Tsnobis purtseli” qəzetinin redaksiyası qarşısında bu qəzetin əməkdaşlarının gözləri önündə baş vermiş yuxarıda qeyd olunan sonuncu vəhşi aksiya qəzetçilərin sərt təpkinsinə səbəb olur və onlar tərəfindən “Daşnaksutyun” partiyasına qəddarlıqlara son verilməsi ilə bağlı qəti tələb ünvanlanır [5, № 2960].

Borçalıların Tiflisə gəlməsi ilə vəziyyətin arzuolunmaz istiqamətə dəyişdiyini görəndən çar hakimiyyəti 28 və 29 noyabrda şəhərə nizami ordu birlikləri – İrəvan leyb-qrenadyor alayının hissələrini və Gürcü alayının qrenadyorlarını yeridir. Eyni zamanda Qafqaz canişini qərar verir ki, sosial-demokrat fəhlə partiyasından silahlar geri alınsın. Drujinalar özlərinin məhəllələrdəki mövqelərini əsgərlərə buraxırlar və silahlarını sosial-demokrat partiyasının bürosuna təhvil verirlər.

Şəhərə yeridilən əlavə qoşunlar mövqə tutduqdan sonra, daha doğrusu artıq Tiflisdəki soydaşlarının həyatlarının təhlükəsizliyinə tam əmin olduqdan sonra Borçalı kəndlərindən gəlmiş silahlı azərbaycanlılar 29 noyabrdan etibarən qruplarla öz ellərinə qayıtmağa başlayırlar; axşama qədər Tiflisi təqribən 300 silahlı azərbaycanlı süvarisi tərk edir və bu proses axşam saatlarında da davam edir [7, № 217; 4]. Ümumilikdə Borçalıdan Tiflisə nə qədər döyüşçünün gəldiyi dəqiq bəlli deyildi. Bəzi mənbələr bu rəqəmin 1000, bəziləri isə 1300, 1500, hətta 2000 olduğunu yazırdı.

30 noyabrda Şeytanbazarda və Avlabarda atışmalar olmasa da, ümumi vəziyyət yenə də gərgin olur. Borçalı azərbaycanlılarının çoxu şəhərdən çıxır. Onlarla birlikdə Tiflisdə uzun zaman yaşayıb ticarətlə məşğul olan bəzi azərbaycanlılar da şəhəri tərk edir [7, № 218]. Şeytanbazarda yanğınlər tamamilə söndürülür. “Kavkaz” qəzeti yazırdı: “Şəhərin bu hissəsinin əhalisinin yardımına ehtiyacı var. Uşaqlar daha çox aclıqdan və soyuqdan əziyyət çəkir” [6, № 297].

Tiflis şəhər idarəsində erməni və azərbaycanlı-müsəlman cəmiyyətlərinin nümayəndələrinin iştirakı ilə toplantı keçirilir. Tədbirdə qərara alınır ki, düşmənçilik edən tərəflərin təmsilçilərindən ibarət barışıq komissiyası yaradılsın. Bu komissiya ermənilər və azərbaycanlılar arasında mehriban münasibətlərin qurulması və milli ədavətin aradan qaldırılması üçün təkliflər hazırlamalı idi.

1 dekabrda şəhərdə sakitçilik hökm sürür, şəhər dumasının iclas zalında sülh şərtlərinin müzakirə olunması üçün azərbaycanlı və erməni ziyalıların növbəti toplantısı keçirilir və bu tədbirdə barışıq əldə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Tiflisskiy listok" qəzeti, 1905.
2. Gürcüstan Milli Tarix Arxivi (GMTA), fond 115, siyahı 1, iş № 1044.
3. GMTA, f. 115, s. 1, iş № 516.
4. GMTA, f. 17, s. 2, iş № 557.
5. "Tsnobis purtseli" qəz, 1905.
6. "Kavkaz" qəz., 1905.
7. "İveriya" qəz., 1905.
8. F.Valehoğlu. Qarapapaqlar və onların XIX əsr hərbi tarixi, Bakı, 2005.
9. GMTA, f. 115, s. 1, iş № 519.
10. "Vozrojdeniye" qəz., 1905.
11. V.Hacılar. XIX yüzillikdə Borçalıda qaçaqlıq hərəkatı, Tiflis, 2003.
12. "Novoye obozreniye" qəz., 1905
13. GMTA, f. 153, s. 1, iş № 1060.

ФАХРИ ГАДЖИЕВ (ВАЛЕХОГЛУ)

НОВАБРСКАЯ МАССОВАЯ РЕЗНЯ 1905 ГОДА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ТИФЛИСЕ

В представленной статье на основании первичных письменных источников, привлечены к исследованию армяно-азербайджанские столкновения, происходившие в Тифлисе в ноябре 1905 года. Ссылаясь на официальные документы, хранящиеся в Национальном Историческом Архиве Грузии, а также на грузиноязычные и русскоязычные периодические издания, опубликованные в Тифлисе в 1905-1906 гг. Обнаружены зверства и факты массовой резни, совершенные армянскими вооруженными террористическими группировками против азербайджанского населения Тифлиса, тем самым ещё раз доказывая, что авторами первых массовых убийств в 20-ом веке на Кавказском ареале являлись армяне.

FAKHRI HAJIYEV (VALEHOGLU)

MASSACRES AGAINST AZERBAIJANIS IN TIFLIS IN NOVEMBER OF 1905

This article investigates the skirmishes between Armenians and Azerbaijanis that took place in November of 1905 according to the early written sources. The facts of savagery and massacres committed against Azerbaijanis were revealed according to the official documents of Georgian National Archives of History and Georgian and Russian press of 1905-1906, therefore it proved that Armenians were the authors of the early massacres in the Caucasus region in XX century.

Rəyçilər: t.ü.f.d.S. Əliyeva, t.e.d.Q.Ə.Əliyev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Qafqaz tarixi" şöbəsinin 15 noyabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. № 08).